

Klasikas Juozas Baltušis šalia autsaiderio Icchoko Mero

LORETA MAČIANSKAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio 6, LT-10308 Vilnius

El. paštas: loryte@takas.lt

Straipsnyje nagrinėjami lietuvių rašytojų Icchoko Mero ir Juozo Baltušio pozicijų kultūros lauke paradoksai, konkurencija 7-ajame dešimtmetyje ir apsikėitimas klasiko ir autsaiderio vaidmenimis atkurtos nepriklausomybės laikais. Dėmesys sutelkiamas į geriausią Baltušio romaną *Sakmė apie Juzą*, jis lyginamas su Mero romanu *Ant ko laikosi pasaulis*, kuris, 1972 m. autoriui emigravus, Lietuvoje buvo išimtas iš bibliotekų ir viešai nenagrinėjamas. Daroma prielaida, kad Mero kūrinys galėjo turėti įtakos Baltušio romano modeliui ir bandymams praturtinti socrealizmą mitologizuoto pasakojimo galimybėmis. Pabrėžiamas abiem autoriams būdingas siekis kurti apibendrintą prasmę, kartu ryškinaama etinė vertybinė takoskyra. Daroma išvada, kad Mero romanas priklauso dinamiško, o Baltušio – statiško mito modeliui. *Sakmė* laikoma nacionalinio charakterio raiškos variantu ir lietuviško užsispyrimo pasijos pavyzdžiu. Mero romaną siūloma įrašyti į „tyliojo modernizmo“ paradigmą, ieškoma ryšio tarp literatūrinio teksto poetikos ir panašiu metu lietuvių dailėje, teatre, kine vykusių plastinių ir vizualinių ieškojimų, atveriami perspektyva tolesniems tarpdalykiniais tyrimams bei sovietmečio refleksijoms.

Raktažodžiai: sovietmečio literatūra, sakmiškoji tradicija, statiškas ir dinamiškas mitai, nacionalinis charakteris, žemės motinos archetipas, užsispyrimo pasija, „tylusis modernizmas“, intermedialūs ryšiai

1946 m. rugpjūčio 28 d Lietuvos TSR rašytojų sąjungos rūmuose skaitydamas pranešimą „Tarybinė lietuvių literatūros kritika ir jos uždaviniai“ Juozas Baltušis barė rašytojus, „<...> kurie iki šiol negali suprasti, kas yra tas socialistinis realizmas, kokia jo esmė, prasmė, kaip įsisavinti“¹, agitavo kritikus „duoti rašytojams darbo perspektyvą“², aktyviau prisidėti „prie literatūrinio palikimo įvertinimo ir kritikos baro pagyvinimo“³.

Siekis pagyvinti kritiką ir noras pasiaiškinti, kaip daugeliui nesuprantamas socrealizmas į savo spąstus pagaudavo talentingus rašytojus ir, jiems patiems to nesuvokiant, ribodavo kūrybinę laisvę – svarbiausi šio straipsnio atsiradimo impulsai. Tyrimo objektu pasirinktas garsiausias Baltušio kūrinys – romanas *Sakmė apie Juzą* (1979), kuriame socrealizmo klasikas labiausiai nutolo nuo ideologinės schemos, bet vis dėlto iš jos neišsivadavo, likdamas asmeninių ar visai lietuvių literatūrai būdingų stereotipų ir mitų valdžioje.

¹ J. Baltušis, Tarybinės lietuvių literatūros kritika ir jos uždaviniai (Baltušis 1985: 43).

² Ten pat: 47.

³ Ten pat: 40.

Buvo įdomu sugretinti žymiausių vėlyvojo sovietmečio romaną su keturiolika metų anksčiau parašytu Icchoko Mero romanu *Ant ko laikosi pasaulis* (1965) ir iškelti įtakų klausimą, ieškoti intertekstinio skaitymo galimybių; rūpėjo atverti erdvę mąstymams apie kultūros lauko paradoksus, klasikos ir autsaiderio pozicijų kaitą istorijoje. Tyrimas neišvengiamai kreipė prie bendresnių kultūros ir intermedialumo (kitarūšių tekstų – literatūros, dailės, kino – santykių) klausimų, kuriuos dar tik bandome formuluoti, atsakymą nukeldami ateičiai.

SUSITIKIMAI IR SUSIKIRTIMAI

Juozas Baltušis (g. 1909) ir Icchokas Meras (g. 1934) susipažino apie 1954 ar 1955 m., kai Jonui Lapašinskui gavus CK leidimą spausdinti Mero apsakymus *Jaunimo gretose*, žurnalo redakcinės kolegijos narys Baltušis pasiūlė susitikti jo namuose. Tuometinis debiutantas Meras prisimena:

„Nuvažiavau pas jį, sėdėjau drebėdamas – antro kurso studentas, pradedantis rašytojas – priešais tą klasiką, o jis man aiškino pasiturinčio valstiečio psichologiją“⁴.

Baltušio pamokos nepraėjo veltui: 1960 m. išleistoje Mero pirmojoje apsakymų knygoje *Geltonas lopas* yra tokių tekstų, kuriuos beveik būtų galima supainioti su fragmentais iš *Parduotų vasarų*. Sudėtinga pasakyti, ar pradedantis autorius taip rašė norėdamas, kad knyga būtų išleista, ar buvo nuoširdžiai pasidavęs Baltušio sugestijai. Matyt, buvo ir taip, ir taip, juolab kad lietuvių kumečių daugiavaikėje šeimoje karo metais priglautas ir piemens vargus pažinęs Meras, tuomet – Algirdas Juozas Dainauskas, turėjo panašios patirties kaip ir Baltušio veikėjai⁵.

2005 m. rengdamas antrą *Geltono lopo* redakciją Meras kelis epizodus išėmė, kai kurias ginčytinas vietas paliko, būdamas įsitikinęs, kad tai – ne socrealizmo likučiai, o autentiški prisiminimai, ir juos keisti būtų nusižengimas gyvenimo tiesai. Beprasmiška ginčytis dėl prisiminimų tikrumo, tačiau aišku ir be įrodymo, kad žmogiškoji atmintis veikia pagal tam tikrą atrankos sistemą ir vadinamoji autentika visada yra sąlygiška, nulemta bendrųjų aksiologinių modelių ir vyraujančio diskurso. Neabejotina, kad Baltušio *Parduotų vasarų*, išleistų 1957 m. (I tomas), ne tik idėjinis, bet ir estetiškas poveikis buvo didžiulis, tą dieno-raštyje prisipažįsta net Alfonsas Nyka-Niliūnas:

Dabar „aš negaliu suprasti, kaip gali civilizuotas ir daugiau ar mažiau inteligentiškas žmogus skaityti Baltušį ir jaučiuosi retroaktyviai kaltas, kad man kadaise jo *Parduotų vasarų* I t. atrodė gera knyga“⁶ (1995 m. liepos 30 d.).

Šeštajame dešimtmetyje Baltušis turėjo būti Merui autoritetas jau vien todėl, kad klasišku tampantis vyresnysis kolega iš tiesų tuo metu nepalyginamai geriau išmanė literato amatą ir galėjo konstruktyviai patarti pradedančiam rašytojui. Baltušio kompetenciją ir

⁴ Cit. iš laiško autorei 2009 05 13.

⁵ 2005 07 20 laiške autorei I. Meras yra rašęs: „kodėl turėčiau užmiršti, kad už piemenavimą nuo sniego ligi sniego man neužmokėjo algos, kad buvau beveik visą laiką alkanas, kad ne tik rudenį, bet ypač vėlyvą rudenį ir jau žiemos pradžioj mano kojos buvo ištisa žaizda, nes gandydamas ražienose avėjau sandalais-medinukais, iš kurių kojos vis išslysdavo ir susibadydavo iki kraujo be perstojo? Kad jokio šiltesnio rūbo neturėjau? <...> O plienčikas, kurį ten laikė ir engė, buvo man labai geras. O merga Zosė, norėdama padėti alkį numalšinti ir kūną pastiprinti, man pakišdavo išgerti kokį žalią kiaušinį, vištos pamestą, ištrauktą iš po svirno“.

Apie jo piemenavimo patirtį taip pat žr. interviu su Violeta Kelertiene „Gerai taip, kaip yra“ (*Ichchokas Meras* 2005: 12).

⁶ Nyka Niliūnas 1999: 619.

geranoriškumą jauno autoriaus atžvilgiu liudija dalykiška, nors ir neigiama recenzija apie meniškai silpną Mero novelę „Kraujas“, atsiųstą žurnalui *Jaunimo gretos*⁷.

Padėtis pasikeitė, kai 7-ojo dešimtmečio viduryje Meras pradėjo garsėti – romanai buvo verčiami į rusų ir kitų TSRS tautų kalbas. 1966 m. *Chudožestvennaja literatura* 100 000 egzempliorių tiražu išleido romaną *Ant ko laikosi pasaulis*, kuris prieš tai išvydo šviesą dviejų milijonų tiražu leidžiamame žurnale *Junostj*. Suprantama, neseniai legitimuotas klasiką nebuvo patenkintas jo padangėje staiga atsiradusiu konkurentu, o kadangi kaip asmuo buvo nevienareikšmis, anot Vytauto Kubiliaus, klastingas, kerštingas, pikta linkintis⁸, tai reakcijų galėjo būti ir neadekvačių.

Žinomas faktas, kad 1969 m. grįžęs iš Tadžikijoje vykusių Lietuvos kultūros dienų Baltušis rėkė iš tribūnų: „nuvažiuojam į vieną miestą, kiša pasirašyti knygą, o kieno ta knyga, o gi Icchooko Mero, nuvažiuojam į kitą miestą, ten kiša pasirašyti kitą knygą, o kieno, o gi Icchooko Mero“⁹. Dekados renginiuose dalyvavo per kelis šimtus Lietuvos menininkų, tačiau pasistengta apsieiti be Mero, nors tuo metu Tadžikijoje jau buvo prieš kelerius metus paskelbta knyga *Geltonas lopas*, specialiai dekadai tadžikų kalba išleistas romanas *Ant ko laikosi pasaulis* ir demonstruojamas filmas pagal jo scenarijų „Kai aš mažas buvau“. Jonas Avyžius ta proga rašė:

„<...> išskyrus apsakymus dekadros metu lietuvių proza pristatyta tik vienu romanu [*Ant ko laikosi pasaulis* – L. M.], o juk pas mus yra tokie kūriniai kaip Simonaitytės *Vilius karalius*, Putino *Altorių šešėly*, Baltušio *Parduotos vasaros*. <...> visu aštrumu iškyla atrankos klausimas, reikia užkirsti kelią bet kokiai saviveiklai. Kad būtų išvengta nepageidaujamų atsitiktinumų, leidyklos, užsiimančios knygų vertimais, turi būti koordinuojamos iš abiejų respublikų rašytojų sąjungų. Leidyklos turi rekomenduoti viena kitai tik geriausius kūrinius, kurie atspindi tipingiausias abiejų literatūrų bruožus“¹⁰.

Nesunku atspėti, kad tipingiausias bruožas anuomet atspindėjo Baltušio *Parduotos vasaros*, Tadžikijoje nepristatytas romanas, todėl Baltušis galėjęs pykti ant Mero, o gal net ir inicijuoti Avyžiaus straipsnį.

Susikirtimų, tiesioginių ir netiesioginių, būta ne tik dėl literatūros, bet ir dėl galimos konkurencijos teatro scenoje. Apie 1967 m. tuometinis Rusų dramos teatro vyriausiasis režisierius Jevgenijus Chigerovičius norėjo statyti spektaklį pagal *Ant ko laikosi pasaulis*, bet tam pasipriešino tuomet rusų dramoje dirbusi ir meno tarybai priklausiusi Baltušio žmona, teatro primadona Monika Mironaitė.

Padėtis pasikeitė, kai Baltušis iš klasiko tapo autsaideriu: 1989 m., nepritaręs Lietuvos nepriklausomybės siekiams, įgijo jį kažkada garbinusios tautos neapykantą. Paradoksalu, bet būtent tuo metu Baltušio *Sakmė* apie Juzą sulaukė sėkmės Vakaruose, romanas net du kartus buvo išleistas Prancūzijoje, pradėjusioje domėtis besilaisvinančių šalių literatūra¹¹.

⁷ *Lietuvių literatūros ir meno archyvas*. F. 106 (J. Baltušio fondas). Ap. 1. B. 61.

⁸ Kubilius 2007: 14.

⁹ Iš laiško straipsnio autorei 2009 05 07.

¹⁰ *Авижюс* 1969 (vertė L. Mačianskaitė).

¹¹ Konferencijoje „Socialistinio realizmo klasika“ 2009 05 22 LLTI pranešime apie J. Baltušio romano *Sakmė apie Juzą* vertimą į prancūzų kalbą (pirmą kartą išleistas 1990 m., pakartotas 1993 m., elektroninė leidyba 2003 m.) Genovaitė Dručkutė teigė, kad J. Baltušis prancūzams buvo žinomiausias to meto rašytojas lietuvis. Mero vertimų į prancūzų kalbą būta daugiau, tik jie ankstesni. Pirmieji Mero romanų vertimai į prancūzų kalbą buvo išleisti Maskvoje 1966 ir 1969 m. Prancūzijoje (Paryžiuje) romanas *Lygiosios trunks akimirką* (*La partie n'est jamais nulle*) išleistas 1979 (du leidimai), 1981, 1992, 1998 ir 2003 m. *Ant ko laikosi pasaulis* (*Sur quoi repose le monde*) išleistas 1980 m.

Meras, tuo metu tapęs labiausiai verčiamu ir leidžiamu užsienyje lietuvių rašytoju, apdovano-
notas tarptautinėmis premijomis, 1989 m. pirmą kartą po 1972 m. apsilankė gimtinėje.

Rašytojas prisimena: „<...> kai po 17 metų buvau pakviestas į Lietuvą, Baltušis buvo sugniuždytas ir pažemintas, aš jam paskambinau ir pasakiau, kad skaičiau *Juzą*, ir jo kalba man buvo atgajus. Jis labai nudžiugo, o po to prašė mane atleisti jam už visus buvusius išsi-
šokimus ir už anuomet padarytas man skriaudas – nekonkretizavo, todėl negaliu konkrečiai pasakyti, kaip, kur ir kokiais būdais jis mane ir vėliau skriaudė“¹².

KLASIKO ŠEDEVRAS

Sovietmečio laikais Baltušiu neabejotinai priklausė liaudies numylėtinio ir akademikų pri-
pažinto klasiko vieta – LTSR valstybinė premija 1980 m., atminimo medalis už skaitomiau-
sią 1979–1980 metų knygą, didžiuliai tiražai¹³, daugybė vertimų.

Gausioje kritinėje medžiagoje rasime nuorodų į įvairiausias pasaulinės literatū-
ros herojus – Niko Kazandzackio graiką Zorbą¹⁴, Romaino Rolland'o Kola Brenjoną, Da-
nielio Defoe Robinzoną Kruzą¹⁵, Knuto Hamsuno Tomą Glaną¹⁶; *Juza* interpretacijose
aktualizuojami rusų ir TSRS tautų sovietmečio kūriniai: Fiodoro Abramovo *Namas*¹⁷,
Čingizo Aitmatovo *Ilga kaip šimtmečiai diena*¹⁸, Michailo Šolochovo *Pakelta velėna*,
Leonido Brežnevo *Plėšiniai*¹⁹ ir net komunistų partijos maisto programa²⁰. Lietuvių literatū-
roje romanas įrašomas į tautosakinės ir klasikinės tradicijos paradigmas:²¹ Elena Bukelienė
vadina *Sakmę* pirmąją po *Anykščių šilelio* knyga, kur gamta yra lygiavertis žmogui vaizda-
vimo objektas²², Petras Bražėnas mini nacionalinius milžinus – Donelaitį, Biliūną, Žemaitę,
Vaižgantą, Krėvę, Putiną, Cvirką, stovinčius už Baltušio pečių²³. Ne vienas literatūrologų
atkreipė dėmesį į romano ryšius su sakmiškąja tradicija, pabrėždavo Baltušio pasakojimo
lietuviškumą kaip svarbiausią pasaulėjautos dominantę, žavėjosi iš novelistikos perimta ly-
rine stiliatika²⁴. Pasak V. Kubiliaus, nedaugelis romanų galėtų būti laikomi „nacionalinės
mokyklos“ pradmenimis, tuo tarpu *Sakmė* „tebėra ryškiausia nacionalinio prado raiška“²⁵.

Pats Baltušis labai vertino Romualdą Granauską²⁶ ir Rimantą Šavelį²⁷, tačiau litera-
tūrologai lig šiol nėra reflektavę to meto jaunosios kartos prozininkų poveikio klasikui.

¹² Iš laiško autorei 2009 05.

¹³ Iki 1986 m. išėjo 5 leidimai 175 000 egzempliorių tiražu. Žr. Ambrasas 1986: 265.

Iš viso sovietmečiu išėjo septynios *Sakmės* laidos – 1979 (2 leidimai), 1983, 1984, 1987, 1989 m. Pas-
kutinį kartą *Sakmė* išleista tik 2007 m.

¹⁴ Jonynas 2006: 80.

¹⁵ Vedrickaitė 2009: 74.

¹⁶ Ambrasas 1986: 272.

¹⁷ Bražėnas 1983: 57.

¹⁸ Ambrasas 1986: 288.

¹⁹ Šerelytė 2007.

²⁰ Bražėnas 1983: 57.

²¹ Žr. *Lietuvių literatūros istorija*. T. 2: 285; Kubilius 1986: 101.

²² Ambrasas 1986: 283 Pirmą publikacija: *Pergalė*. 1979. Nr. 9.

²³ Bražėnas 1983: 53.

²⁴ Sprindytė 1989: 36.

²⁵ Kubilius 1990: 170.

²⁶ J. Baltušis. Atsakymai į literatūros ir meno anketą (Baltušis 1995: 212). Pirmą publikacija: *Literatūra
ir menas* 1976, sausio 10.

²⁷ Baltušis 1995: 198.

Hipotetiškai spėjame, kad tai, dėl ko giriamas Baltušis – vaizdų pasikartojimas priedainio principu, kinematografiniai *flashback*²⁸, ritmas ir atkarpų simetrija²⁹ – buvo išmokta iš Mero kūrinių, o kai kas ateina iš Granausko, Šavelio³⁰, Broniaus Radzevičiaus, Sauliaus Šaltenio ir kitų lyrinės prozos meistrų. Baltušio persiorientavimas į mitologinio pasakojimo paradigmą liudija estetinius pokyčius, įvykusius 8-ajame dešimtmetyje visose meno srityse: liaudiškos tradicijos sustiprėjimą, polinkį į abstrahavimą bei simbolinimą (tarkime, panašūs procesai vyko dailėje, iš pradžių „tyliojo modernizmo“³¹ nuošalėje, vėliau periferijos ir centro pozicijos keitėsi ir oponuojanti tendencija virto dominuojančia).

Sakmė apie Juzą priklauso nugalėjusio liaudiškumo stovyklai, tačiau ne visi besąlygiškai žavėjosi stilistiniu Baltušio meistriškumu:

„Grįžęs namo pagaliau dar mėginu skaityti prieš pora dienų gautą (pagaliau!) Baltušio *Sakmę apie Juzą* (kurią visi taip gyrė, net rusai) (*Literaturnaja gazeta*), bet tuojau pat turiu atidėti į šalį: perdėtas, įkyria maniera virtęs pseudoliaudiškumas, visko hiperstilizavimas (jautiesi lyg vaikščiotum ant kojūku) jau po keliolikos puslapių atima bet kokį norą tęsti“ – rašė Nyka-Niliūnas dienoraštyje 1986 m. gegužės 6 d.³²

Kubilius dienoraštyje kritikuoja baltušišką išskaičiavimą ir apriorinį sprendimą, apgalvotą schemą, į kurią „guldomas charakteris. Su šiuo bruožu susijusi ir tos schemos stilizacija, toks pastovus liaudiško naivumo pamėgdžiojimas, toks išskirtinumas. Todėl retai jam nusiduoda charakteriai, retai visas kūrinys virsta vienu vientisu smūgiu, nes sutrupa į fragmentus, nes nėra vientiso judėjimo“. Tačiau kritikas priverstas pripažinti, kad „vis tik tai gyvo žodžio, gyvos vaizduotės, gyvo liaudies pajautimo rašytojas“³³.

Panašiai kaip Kubilius, Meras 1996 m. interviu Vladui Šimkui giria Baltušio kalbos grožį ir vaizdingumą, tačiau vėliau tame pačiame tekste prideda: „Kita vertus, juk rašoma ne dėl kalbos gražumo“³⁴, ir išsiduoda, kad jo požiūris į sovietmečio klasiką toli gražu nevienareikšmis.

PAMIRŠTAS PIRMTAKAS

Ichchoko Mero romanas *Ant ko laikosi pasaulis* (1965)³⁵, kaip ir *Sakmė*, priklauso žemės ar istorijos romanų paradigmai pagal tematiką ir baladiškajai – pagal žanrinį modelį; jis realizavo vientiso emocinio ir ritminio skambėjimo stilistinį variantą, kurio pirmenybė lietuvių romano istorijoje vėliau bus atiduota Baltušiui³⁶. 1972 m. Meras išvyko iš sovietų Lietuvos, jo kūriniai ištrinti iš lietuvių literatūros, tačiau „abstraktaus humanizmo“ autorius pradėtas stumti iš kultūros lauko dar iki emigracijos. 1972 m. ideologiškai sutriuškintas Mero romanas *Striptizas*, paskelbtas *Pergalėje* (1971 m. Nr. 10–12). Apie planuojamą išvykimą į Izraelį jau buvo žinoma valdžios atstovams ir galbūt kai kuriems kolegoms rašytojams,

²⁸ Jonynas 2006: 84.

²⁹ Kubilius 1986: 101.

³⁰ Tarkime, Juzos sapnas iš 29 romano skyriaus lygintinas su Granausko apsakymu „Raudoni miškai“; Šavelio romanas *Dievo avinėlis* artimas *Sakmei* veikėjų vaizdavimu.

³¹ Terminas skolintas iš: *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*, 1997.

³² Nyka-Niliūnas 1999: 386.

³³ Kubilius 2007: 14.

³⁴ V. Šimkus. Kalbos nepasirinksi. *Besikartojančios erdvės*. Vilnius: Baltos lankos, 2009. 40. Anksčiau publikuota: *Metai*. 1996. 6.

³⁵ Pirmoji publikacija: *Pergalė*. 1965. 5–6; tais pačiais metais „Vagos“ leidykloje išleista knyga.

³⁶ Kubilius 1986: 101.

pvz., Baltušiu. Tyrinėdamas *Sakmės* genezę Kazys Ambrasas su džiaugsmu atranda laiškuose datą – 1972 m. balandžio 15 d., kai Baltušis pirmą kartą pasisako rašas *Juzq*. Romano atsiradimas 1978 m. buvo daug kam netikėtas, nes visuomenė laukė trečiojo memuarų *Su kuo valgyta druska* tomo (1 – 1973, 2 – 1976), o pats autorius, mėgęs kalbėti apie rašomus kūrinius, sakmės apie *Juzq* niekada neminėjo³⁷.

Pirmą kartą (o gal tai vienintelis atvejis?) apie romanų bendrumą parašė Vytautas A. Jonynas 1979 m. *Akiračiuose* Nr. 10 skelbtame straipsnyje „Kraujo krauju neužgesinsi: netolimos praeities romanas“, įžvelgdamas Baltušio *Sakmėje Mero Ant ko laikosi pasaulis* modelio poveikį:

„Daug kuo Baltušio kūrinys panašus į Mero romaną–baladę, sukurtą prieš 14 metų (1965), taip sakant, kitiems vėjams pučiant. Abiejuose kūriniuose platus cezarinis pjūvis per praeitį <...> Abiejose knygose jaučiama pastanga tą praeitį vaizduoti kiek galima objektyviau. Pagaliau giminingumas su Mero romanu akivaizdus ir pačioje sąrangoje. Abiejų kūrinių centre žmonės – čia Juza, ten Veronika, – išdidūs perėję Golgotas iškelta galva. Bet nors pagrindinė abiejų veikalų idėja ta pati, užbaigia autoriai juos šiek tiek skirtingai. Mero pasakotojas, pasak kurio, Veronikai tiek metų, kiek mūsų žemei, svajoja pastatyti jai paminklą <...> Baltušis neišaina savo personažo nei ginti, nei teisinti. Priešingai, jam leidžia mirti palydėtam Vinciūnės prakeikimo žodžių“³⁸.

TEISINGUMAS AR GAILESTINGUMAS?

Kritiko Jonyno teigimu, ironiška „laisvos pabaigos kilpa“ *Sakmėje* kur kas efektingesnė, nes pačiam skaitytojui paliekama teisti ar smerkti³⁹. Šiai nuomonei prieštarautume, atkreipdami dėmesį į Baltušio romano pabaigą / pabaigas (Juza apdovanojamas už gerą veršelių auginimą, jo fotografija dedama į garbės lentą, jis siunčiamas į Maskvoje vykstančią liaudies ūkio pasiekimų parodą), kuriose atpažįstame autoriaus intencijas įtikinti skaitytoją, kad nėra vidurio kelio, ir Juzos pasirinkimas sovietų valdžios naudai buvęs geriausias ir nepalieikantis abejonių. Visi sovietmečiu gyvenę kritikai atpažino *Sakmėje* angažavimąsi socrealistiniam istorijos interpretavimui. Kubilius mini, kad romanas turi savo socialinį ir politinį priežastingumą⁴⁰, rusų kritikas Novikovas Baltušio idėjas atpažįsta Justino Marcinkevičiaus poemoje *Kraujas ir Pelenai* (1960), kuri, anot jo, sako tą patį: „Instinktas rodo teisingą kryptį. Liaudiškas instinktas. Ir kryptis teisinga“⁴¹.

Recenzuodamas Šavelio *Dievo avinėlių* pats Baltušis formulavo panašius reikalavimus, kaip turi būti vaizduojamas liaudies žmogus istorijos kryžkelėse:

„<...> į pirmą vietą iškeliamas paskirų žmonių sąmonėjimas, idėjinis ir pilietinis brendimas, ryžtingas posūkis su liaudimi arba moralinis žlugimas“⁴².

Akivaizdu, kad, pagal Baltušio koncepciją, Juza nėra moraliai žlugęs, juk nužudydamas buržuazinių nacionalistų Stonkiuką, jis atkeršija „už savo tautos kančias, už visa, kas yra šventa darbo žmogui“⁴³, o iš Sibiro grįžusios Vinciūnės, klasinės priešės, prakeikimas – tai Juzos žmogiškoji tragedija, sumokėta aukščiausia kaina už teisingai pasirinktą istorijos kryptį.

³⁷ Ambrasas 1986: 254.

³⁸ Jonynas 2006: 82.

³⁹ Jonynas 2006: 82.

⁴⁰ *Lietuvių literatūros...* 1982: 285.

⁴¹ Ambrasas 1988: 277–278.

⁴² Baltušis 1985: 194.

⁴³ Cit. iš Ambrasas 1986: 280.

Stonkiuko nužudymo epizodas siejasi su apsakymu „Saulašarėms žy dint“, apie kurį autorius buvo pamiršęs rašydamas romaną, ir epizodas antrininkas atsirado nejučiomis, „tiesiog išeinant iš Juzos charakterio“⁴⁴. Tokia Juzos likimo variacija Kubiliaus neįtikina. Pasak jo, veikėjas turėjo būti pavėžėtas⁴⁵, bet šį romaną valdo ne vidinė kūrinio logika, o aprioriniai sprendimai, todėl užbaigiama trafaretišku partizanų motyvu, t. y. rezistencijos kovotojų pasmerkimu. Dar kitą personažo emocių interpretaciją suponuoja Baltušio pasisakymai, kad būdamas Juzos būdo jis būtų užmušęs Karusę pirmą vestuvių naktį⁴⁶.

Mero romano *Ant ko laikosi pasaulis* pagrindinė veikėja Veronika irgi nužudo žmogų – savo vaiko, o gal ir savo tėvų žudiką, kadaise turtingą ūkininką, o vėliau nacių padėjėją, rezistencijos kovų dalyvį. Galima diskutuoti, ar scena, kai Veronika kirviu užmuša Bernotą, neprieštaruja veikėjos charakterio logikai ir nemenkina romano estetiškos vertės. Iš dabarties žvelgiant gali atrodyti, kad toks sprendimas buvo nulemtas gyvenamojo laiko, keršto už liaudies kančias idėjų, panašiai kaip ir Baltušio romane.

Antai kitame Mero kūrinyje, vienoje stipriausių lietuvių literatūros novelių „Kartus rūgštynių skonis“ (1995), Veronikai artima veikėja Morta gina gailestingumo „įstatymą“ net savo mirties kaina ir neišduoda žudiko pati tapdama jo auka (pokario metu ji slepia sribų persekiojamą žydų žudiką, nuo kurio rankos žūva pati ir jos išgelbėtas bei užaugintas žydas). Recenzuodama Mero apsakymų knygą *Apverstas pasaulis* (1995) Alina Staknienė išryškina novelės ir romano veikėjoms bendrą etinę poziciją – gelbėti persekiojamąjį nepaisant net savo asmeninių jausmų. Mortos vardą ji sieja su evangeliniu turiniu ir atkreipia dėmesį į pasakotojo kvietimą epilogė melstis už visus nekaltai pražuvusius⁴⁷.

Vis dėlto turime pripažinti, kad 1965 m. sukurtame *Ant ko laikosi pasaulis* svarbesnis ne gailestingumo, o teisingumo idealas (galima sakyti, kad tai Senojo testamento, o ne Gerosios naujienos įstatymas), tačiau, skirtingai nuo *Sakmės*, Mero romanas nesiūlo vienintelio liaudžiai priimtino kelio, diskutuoja dėl keršto teisingumo (romanas sumodeliuotas kaip teismo posėdis, kuriame moteris apklausinėjama), teigdamas, kad „negalima prakeikti pasaulio“⁴⁸. Pasakotojo nuomone, Veronika yra ne vien moteris, bet ir pati motina žemė („Kiekgi metų šiai moteriai? Tiek, kiek mūsų žemei?“⁴⁹), todėl jos veiksmai vertintini pagal mitinę logiką, reikalaujančią apvalyti žemę, kad prasidėtų naujas gyvybės ciklas. Visgi priešpaskutiniame skyriuje veikėjos ir pasakotojo perspektyvos atsiskiria. Išgirdusi sprendimą, kad žudydama ji įvykdė teismo paskirtą Bernotui mirties bausmę, Veronika protestuoja: „Ne <...> Žmogus turi teisę gyventi“⁵⁰.

Keli skaitymo kodai – etinis, mitinis, istorinis – atveria skaitytojui galimybę pačiam rinktis, kuris požiūris jam artimesnis, o romano pabaiga pasirodo ne tokia vienareikšmė, kaip sugestionavo kritikas Jonynas.

Veronikos interpretacija gana aiškiai poliarizavo sovietmečio rusų kritikus: vieni, pvz., Vladimiras Bušinas, gretina ją su Čingizo Aitmatovo apysakos *Motinos laukas*

⁴⁴ Baltušis 1985: 275–276.

⁴⁵ Kubilius 2007.

⁴⁶ Baltušis 1985: 268.

⁴⁷ Staknienė 1996: 169.

⁴⁸ Meras 1998: 210. Už mintį, kad sakinytis „negalima prakeikti pasaulio“ yra tam tikras raktas į Mero kūrybą, dėkoju rašytojai Vandai Juknaitei, išskiusiai ją Merui skirtame jubiliejiniame vakare Rašytojų klube 2009 10 08.

⁴⁹ Meras 1998: 268.

⁵⁰ Meras 1998: 210.

Tolgonaja⁵¹, Andrejui Makarovui, priešingai, Veronika yra kovotoja, jokiū būdu ne kan-kinė⁵², o dėl veikėjos dviprasmiškumo kaltas per menkas autoriaus istorijos prieštaravimų suvokimas⁵³.

Levas Aninskis 1995 m. straipsnyje susieja Mero kūrybą su avangardine 7-ojo dešimt-mečio literatūros stilistika (pvz., Mieželaičio *Žmogumi*)⁵⁴ ir kairiuoju (pagal tuometinę ter-miniją) rusų prozos būriu, orientuotu į „universaliąsias“ vertybes⁵⁵. Pripažindamas, kad anuomet Mero knygos atvėrė labai daug nutylėtos istorinės tiesos (antisemitizmo kampa-nija, gydytojų byla), Aninskis akcentuoja esminį skirtumą nuo šešiasdešimtininkų: romano *Ant ko laikosi pasaulis* kalba – „XX partijos suvažiavimo epochos kalba“, bet prasmė yra platesnė ir baisesnė: tai – pasaulio pabaiga, šviesos ir tamsos neskyrimas, jų susimaišymas⁵⁶. Pasak kritiko, šiame iracionaliame pasaulyje mirtiną pavojų įkūnija bukas, gyvuliškas smurtas (Bernotas ar koks vokiečių kareivis) ir sustabdyti jį galima tik smurtu⁵⁷. Baigdamas straipsnį autorius grįžta prie smurto temos, teigdamas, kad „kirvis lieka“, ir neviltingai klausia: „vadinasi, reikia laukti pasikartojimo?“⁵⁸

Baltušio romane nerasime tokios nevilties, kokią atpažįsta Aninskis Mero kūryboje, čia viskas paprasčiau ir motyvuota ideologinėmis priežastimis. Tačiau *Sakmėje* pasiūloma ir alternatyva smurtui – Juzos brolis Adomas prašo Juzos paleisti Stonkiuką ir stabdyti mirčių grandinę:

„Kraujo krauju neužgesinsi, Juza. Nudėsi Stonkiuką – dešimt, gal ir šimtas jo vietoj ant mūsų galvų. Ar ne gana, Juza? Ar ne gana kraujo?“⁵⁹.

Suprantama, kad sorealistinė romano schema ir krikščioniško atlaidumo idėja nede-rėjo tarpusavyje, tad nenuostabu, kad *Sakmės apie Juzą* autorius, nors ir atvėręs savo veikė-jams kitokį egzistencinį modelį, vis vien pasirinko keršto ir prakeikimo finalą.

SAKMĖ IR BALADĖ

Ir Juza, ir Veronika paklūsta nuo istorinių aplinkybių nepriklausančiam humanistiniam im-peratyvui padėti pagalbos prašančiam žmogui, nepaisant tautybės ir ideologijos. Užuojauta nacistų persekiojamiems žydams ir gelbėjimo motyvas (tais laikais gana retas) – dar viena svarbi siužetinė ir aksiologinė jungtis tarp nagrinėtų kūrinių.

Tačiau esama ir reikšmingų skirtumų. Juza gelbsti daugiausia suaugusiuosius – į Sibirą išstremtos Vinciuinės sūnų ir kitoje pusėje kovojantį brolėną, jis padeda rusų partizanams ir žydų šeimai. Veronika priglaudžia „mažutėlius“ – išstremtų lietuvių vaiką, žyduką, rusės belaisvės mergaitę ir maisto ieškančią vokietuką. Juzos pagalba yra trumpalaikė, su žmonė-mis jis neužmezga artimesnių emocinių santykių (brolėno mylimoji Adelė jam priekaiš-tauja, kad priglaudė sužeistuosius, bet nemyli, nepakalba kaip su žmonėmis, verčia jaustis

⁵¹ Apskritas stalas: Icchoko Mero romano aptarimas“ (*Besikartojančios erdvės* 2009: 102–103). Pirmoji publikacija: *Литературная газета*. 1966. Nr. 83(4006), liepos 16.

⁵² *Besikartojančios erdvės* 2009: 107.

⁵³ Ten pat: 108.

⁵⁴ Ten pat: 270. Anksčiau publikuota: Л. Аннинский. Мир держится? *Дружба народов*. 1996. 7: 270.

⁵⁵ Аннинский 1996: 271.

⁵⁶ Ten pat: 275–276.

⁵⁷ Ten pat: 277.

⁵⁸ Ten pat: 279.

⁵⁹ Baltušis 1979: 245.

skolingus⁶⁰), tuo tarpu Mero Veronika išgelbėtiems vaikams tampa mama, prisiima atsakomybę už jų gyvenimą, myli savęs atsižadėdama. Juzos motyvai gelbėti žmones iš dalies aiškintini asmeniškais motyvais – jam rūpi mylimosios sūnus („Ne kaip Stonkiukas, kaip Vinciūnės sūnus sėdėjo. Stonkiuko gal ir nebūtų priglobęs Juza“⁶¹) ar brolio vaikas, tačiau žydų šeimos gelbėjimas jau neturi nieko asmeniško, gelbstima tiesiog paklūstant paveldėtam kolektyvinam žinojimui (tas pats bendruomeninis išpareigojimas „vertė“ palaidoti Pirmojo pasaulinio karo kareivių palaikus, pastatyti kryžių). Veronikos elgesio motyvai kyla iš jos pačios: ji jaučia kūnišką ryšį su vaikais, todėl nei pavojus gyvybei, nei tėvų ar visuomenės nuomonė, materialiniai nepritekliai negali pakeisti jos pasirinkimo.

Rašytojas taip aiškina savo romano sumanymo gimimą:

„<...> pradėjau galvoti apie visus paprastus žmones, kuriuos gamta apdovanojo visomis dorybėmis, ilgaamžę išmintim ir didžiuliu kryžiumi ir prisakė išnešti ant savo nugaros mūsų prieštarinę istoriją, visa tai, kas žmogiška, dieviška, gyva“⁶².

Idėja apie pasaulį gelbėjančius ir atperkančius žmones artina Mero romaną prie hagiografinio žanro: tai literatūrinis *Mater Dolorosa* variantas ar išplėtotas šventos Veronikos, šluostančios Jėzaus veidą, siužetas. Beje, veikėjos vardas mums primena ir Vienuolio *Paskenduolės* veikėją, pasiūlo kitą jos gyvenimo scenarijų: savižudybei, į kurią žengia Veronika „puikybės pilna“, priešpriešina nuolankumo ir romumo kelią, savęs apiplėšimą vardan kitų. *Ant ko laikosi pasaulis* pabaigoje Mero Veroniką matome kaip vienišą valdiškame kambarielyje gėstančią senyvą moterį, įsikabinusią iliuzijos, kad jos įsūnis Vincukas tebegyvena kažkur netoliese, nors skaitytojas žino, kad žydų kilmės jaunuolis dingo antisemitinės daktarų bylos metais. Priešpaskutiniame skyriuje autoriui artimas pasakotojas įsikūnija į personažą, jos vadinamą Adomu (hebr. žmogus), kuris kaip sūnus prisiima atsakomybę pasirūpinti Veronikos reikalais ir svajoja apie paminklą miesto centre⁶³. Simbolinėje plotmėje pati Mero knyga tampa paminklu ir atsakymu į klausimą, ant ko laikosi pasaulis.

Meras nevertina veikėjų pagal ideologinius kriterijus (empatiškai vaizduoja ir stribo kelią pasirinkusio Vincuko, ir jo priešininko miško brolio Vinco likimus), tuo tarpu Baltušis liko suvaržytas klasinės schemos, nors ir skelbė norėjęs parašyti apibendrintą kūrinių:

„Rašydamas *Sakmę*, suvokiau, kad šį kartą rašau ne apie atskirą žmogų, jo gyvenimą, o privalau per jį pasakyti kai ką daugiau, visų pirma atskleisti lietuvių nacionalinį bruožą; jų nepalaužiamumą.“⁶⁴

Abu nagrinėjami kūriniai siekia visuotinės prasmės, tad nenuostabu, kad jie artimi ir pagal žanrą, nedažną mūsų literatūroje – sakmė ir romanas-baladė. Įdomu, kad autoriai ne patys sugalvojo savo kūrinių žanrinius įvardijimus: Baltušiu tikią antraštę pasiūlė Juozas Stepšys, Merui – Algimantas Baltakis.

Sakmė pirmiausia suvokiama kaip pasakojamosios tautosakos rūšis, o moderniojoje literatūroje jos naratyvinės galimybės tampa apibendrinimo priemonėmis. Vitas Areška Baltušio *Sakmę* sieja su mitu apie naujo pasaulio kūrimą ir prigimties kultu. Lietuvių

⁶⁰ Žr. ten pat: 233.

⁶¹ Ten pat: 210.

⁶² *Besikartojančios erdvės...* 2009: 28.

⁶³ Šiais laikais naiviai atrodo atlydžio optimizmas ir pasitikėjimas sovietine demokratija:

„Kai bus rinkimai ir kai eisit balsuoti, išrinkite mane. Aš noriu būti savo gimto miestelio šeiminingu nors vieną kartą. Gyvenimą aš sustabdysiu tik akimirkai. Ir išauginsime visi kartu žaliai skvere paminklą“ (Meras 1998: 270).

⁶⁴ Baltušis 1985: 273.

literatūroje natūralaus žmogaus koncepciją jis mato Kazio Borutos *Mediniuose stebukuose*, Prano Treinio romanuose, Radzevičiaus novelistikoje, taip pat lyrikoje, saugančioje nekomplikuotą egzistencijos filosofiją ir prigimties laisvės idealus⁶⁵. Pratešiant mintį pavyzdžių galima ieškoti dar naujesnėje literatūroje – Sauliaus Tomo Kondroto, Granausko (*Gyvenimas po klevu*), Vandos Juknaitės (*Šermenys*) kūryboje.

Romano-baladės apibūdinimas kreipia mūsų mintis pirmiausia į lyriką, kuriai, pasak Aleksandro Žalio, būdinga ne baladės žanrinė charakteristika siaurąja to žodžio prasme, o baladiškumas apskritai⁶⁶. Žanro kontaminacinė prigimtis atitinka XX a. II pusės siekius jungti įvairias rūšis ir žanrus, todėl suprantama, kodėl baladės sąvoka imta naudoti ir kitų menų kūrinių apibūdinimams. Vienas ryškiausių atlydžio kino filmų vadinosi „Baladė apie kareivį“ (1959, rež. Grigorijus Čuchrajus), tuo laikotarpiu ir vėliau atsirado nemaža muzikos kūrinių, pavadintų baladėmis, bet žyminčių ne žanrą, o baladei artimą poetiką, dažnai baladėmis imta vadinti ir dailės kompozicijas, ir net spektaklius. Ryškiausias pavyzdys teatre – Šaltenio „Duokiškio baladės“ (1978), įgavęs naują žanrinį modusą perkuriant apysaką scenai. Tiek apysaką, tiek pjesę daugeliu atžvilgių galima lyginti su romanu *Ant ko laikosi pasaulis*, ir pirmiausia juos sietų išganymo per moters auką idėja.

STEREOTIPAI, MITAI, SIMULIAKRAI

Baladei ar sakmei neįprasta, kad herojus nebūtų vienaip ar kitaip pašlovinamas, apraudamas, iškeliamas kaip būties alogiškumo pavyzdys. Todėl negalime nesistebėti, kodėl apibendrintas lietuvių valstiečio gyvenimas *Sakmės apie Južą* pabaigoje susilaukia neigiamo vertinimo iš jo mylimos moters lūpų. Kaip žinia, Baltušis nuolat buvo nepatenkintas savo romanu ir jį perdarinėjo, tikriausiai pats ne visai suprasdamas, kokias reikšmių konfigūracijas sukuria nauji tekstiniai dariniai. *Sakmėje* meilės kankinio ir liaudies keršytojo izotopijos, kaskart kitaip susikryžiuodamos, kuria netikėtus prasmės efektus. Prakeikdama Južą Vinciuinė prakeikia ne tik ją mylintį vyrą, kuriuo ji nusivilia (taip aiškina Baltušis viename laiške)⁶⁷, bet prakeikia ir valdžią, su kuria jis susijęs. Žinoma, tokio sudvejiniimo Baltušis nesiekė, nes buvo ištikimas sovietinei idėjai iki paskutinių savo gyvenimo dienų.

Sunku pasakyti, ko siekė Baltušis, rašydamas kelis romano variantus. Jonyno nuomone, *Sakmė apie Južą* tai „istorija apie niekais nuėjusį žmogaus gyvenimą, kuriam darbas tapo opiumu“⁶⁸. Nuo savęs pridėtume, kad tai istorija apie neteisingą pasirinkimą savo gyvenimą paaukojus ant išgalvoto idealo altoriaus. Atkreiptinas dėmesys į senelio Jokūbo paveikslą, labai svarbų romano reikšmių sistemoje. Juzai, kaip ir seneliui, prieš pat mirtį atsiskleidžia jo gyvenimo beprasmiškumas, tačiau senelio gailestis dėl nevertai nugyvento gyvenimo yra giliai krikščioniška refleksija, žvelgianti *sub specie aeternitatis*:

„Nieko nevertas esu. Būčiau žinojęs, kad tiktai šitiek galiu, vienuolynan būčiau stojęs, dievuliui pasimeldęs, gyvent nė vieno jūsų nepašaukęs, nuodėmės gal nespauštų dabar manęs“⁶⁹.

Skirtingai nuo senelio, Juzai tikrą meilę ir tikrą tikėjimą atstojo pakaitalai – parodomasis santykis su bažnyčia (triskart brangesnės mišios, „komunija iš paties klebono rankų“⁷⁰,

⁶⁵ Areška 1988: 15.

⁶⁶ Žalys 1979: 25–26.

⁶⁷ Ambrazas 1986: 271.

⁶⁸ Jonynas 2004: 80.

⁶⁹ Baltušis 1979: 166.

⁷⁰ Ten pat: 103.

puošnus kryžius), religinį jausmą pakeičia sudievinta meilė moteriai, kurios beveik nepažįsta. Baltušio meilės idealai atitinka romantinius stereotipus, o publicistikoje aiškiai artiku-liuotas reiklumas moterims leidžia išvelgti tam tikrą užslėptą mizoginiją⁷¹.

Mero požiūris, žinoma, yra visai priešingas. Veronika turi savo emocinę romantinę biografiją, nebijo peržengti visuomenės moralės ribų, ir tai nemažina jos šventumo, priešingai, dėl šio aukos Veronika tampa dar šventesnė.

Kaip ne kartą minėjome, abu romanai siekia apibendrintos prasmės, t. y. kuria vienką ar kitokį mitą. Prisimenant Algirdo Juliaus Greimo aptartą mitų dichotomiją⁷², Baltušio romanas sietinas su statišku, prisitaikančiu, mitu, o Mero mitas – dinamiškas, transformuojantis žmogų ir siekiantis pagerinti pasaulį. Romano *Ant ko laikosi pasaulis* veikia priartėja prie žemės motinos archetipo, daugelio tautų patirtį apibendrinančio simbolio, o romaną galima perskaityti kaip pasakojimą apie atpirkimą ir atgimimą. Tuo tarpu Baltušio romanas tai užsispyrusio / nepalaužiamo lietuvio mitas, kuris gal ir padeda gyventi tautai sunkiais laikotarpiais, bet neskatina keistis pačiam ir keisti savo aplinkos.

Knygoje *Pasijų semiotika* Greimas ir Jacques'as Fontanille'is taip aiškina užsispyrimą ar labiau jo moralizuojantį variantą – kietakaktiškumą: „pasijos prasminis efektas neabejotinai kyla iš konfrontacijos tarp žinojimo, kuris siejamas, viena vertus, su negalėjimu, kita vertus, su atkakliu norėjimu: Užsispyrėlis nori, nepaisant to, ką jis žino, bent jau jis nori ne dėl to, kad žino“⁷³.

Italų semiotikas Paolo Fabbri, remdamasis Greimu, teigia, kad „užsispyrimas – tipiš-kai lietuviška pasija“⁷⁴. Baltušio Juza, mūsų supratimu, yra puikus tokio užsispyrimo, ar kitaip – tipiško nacionalinio charakterio, įsikūnijimas daugybėje epizodų, atsiskleidžiantis kaip tas, kuris „tęsia pradėtą veiklą, nors viskas rodo, kad jis to daryti negali“⁷⁵: kai Juza dirba apleistoje Kairabalėje, kai neskolina pinigų, atsisako mokėti prievoles ir kai atstumia Karusę ar myli Vinciunę. Pagal Greimo ir Fontanille'io koncepciją, buvimas užsispyrėliu numato tam tikrą vaidmenį, simuliacrą. Tad galima sakyti, kad knygos apie užsispyrėlį au-torius (romanas pradžioje vadinosi lyrinė autobiografija) realiame gyvenime irgi rinkosi užsispyrėlio vaidmenį ir dėl įsivaizduoto idealo ar prisiimto vaidmens gyvenimo pabaigoje tapo prakeiktu. Nors, anot Baltušio, nepalaužiamumas padeda lietuviams viską atlaikyti⁷⁶, bet greičiau kaip tik ši savybė jam lėmė autsaiderio poziciją Lietuvos atgimimo laiku...

KASTOLIAU?

Nepaisant to, kad atgimstanti tauta meilę Baltušiu buvo pakeitusi į neapykantą, rašytojo vardas iki šiol plačiai žinomas, o laikų virsmas neišdildė svarbiausių *Sakmės* siužetinių linijų iš skaitytojų atminties. 2007 m. Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla išleido romaną serijoje „Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius“. Knygos įvade Vytautas Martinkus reabilituoja rašytoją, minėdamas literatūros aukso smiltis, kurių negalime nepastebėti⁷⁷, o naują leidimą pasitinkančiame tekste Renata Šerelytė grąžina Baltušiu klasiko vainiką⁷⁸.

⁷¹ Žr. Baltušis 1985: 268, 266.

⁷² Pgl. Nastopka 2002: 229; Greimas 1991: 364–365.

⁷³ Greimas, Fontanille 1991: 72 (vertė K. Nastopka, cituojama iš rankraščio).

⁷⁴ Fabbri 2009: 43.

⁷⁵ Ten pat.

⁷⁶ Žr. Baltušis 1985: 273.

⁷⁷ Martinkus 2007: 16.

⁷⁸ Šerelytė 2007.

Mero romanas į „lietuvių literatūros lobyną“ nepatenka ir, nepaisant aukšto įvertinimo, lieka žinomas gana siauram ratui, nesulaukęs inscenizacijos ar ekranizacijos, ir gal net labiau tyrinėtas rusų kritikų, kurie čia atpažino ir savo tautos kančios bei kryžiaus paraleles. Mero kūrybos pristatymuose tebevyrauja teminis požiūris, istorinės tiesos, ideologinių draudimų peržengimo svarbos akcentai. Didžiausia intriga dar tebelaukia tyrėjų, nes Mero kūryba įdomi tuo, kad ji sukonzentravo tai, ką vėliau realizavo besiskleidžiantis lietuvių modernizmas: deepizaciją, dedramaturgizaciją, intertekstualumą, laisvas vaizdų jungtis, abstrahavimą etc. Romanas *Ant ko laikosi pasaulis* reikšmingas ir tuo, kad moderni diskurso organizacija derinama su folklorinių įvaizdžių (liepos, alyvų) poetika, o tokia sampyna aiškiai matoma ir kituose to meto menuose: vaizduojamoje dailėje, muzikoje (tarkime, aleatorikos principus jungiant su etnine tradicija⁷⁹).

Mero poetikos ir bendrųjų modernizmo ryšių intertekstinių tyrimų beveik nėra, išskyrus Skirmanto Valiulio pranešimą⁸⁰ Mero 70-mečiui skirtoje konferencijoje LLTI, atskleidusią literatūrinių ir kino kontekstų sąveikos erdvę. Tačiau Meras galėtų būti įdomus dailėtyrininkams. „Tyliojo modernizmo“ (taip vadinami 1962–1982 m. menininkai autsaideriai ar pusiau autsaideriai) estetinių atradimų ir literatūrinių tekstų plastikos gretinimas pasiūlytų netikėtų išvalgų tiriant kūrybinę vaizduotę ir dominuojančių metaforų bei struktūrų gelmines sąsajas. Atskira sritis – pusiau oficialių rašytojų ir dailininkų bendradarbiavimas sovietmečio knygų leidyboje, kur susitikdavo iš parodų salių vejami dailininkai ir cenzorių priekabes kenčiantys rašytojai (romaną *Ant ko laikosi pasaulis* 1965 m. „Vagoje“ iliustravo Bronius Leonavičius, vienas iš tyliojo modernizmo atstovų).

Skirtingų kompetencijų vaizduotės ir mentalitetų tyrimai yra būtini norint giliau suprasti esmines praėjusio laiko estetines bei etines patirtis, kurių nereflektavę mes rizikuojame likti autsaideriais savo pačių kultūroje.

Gauta 2009 09 28
Parengta 2009 10 16

Literatūra

1. Ambrazas, K. *Skaitau Baltušį*. Vilnius: Vaga, 1986.
2. Apanavičienė V. Žiemgalos kompozitoriai ir jų lietuviškumo idėjos. *Žiemgala*. 2005. 1(15).
3. Areška, V. Amžininkas – koks jis? *Amžininkas literatūroje*. Vilnius: Vaga, 1988.
4. Baltušis, J. *Pasakymai ir atsakymai*. Vilnius: Vaga, 1985.
5. Baltušis, J. *Parduotos vasaros*. T. 1–2. Vilnius: Vaga, 1957; 1969.
6. Baltušis, J. *Sakmė apie Juzą*. Vilnius: Vaga, 1979; Vilnius: LRS leidykla, 2007.
7. Baltušis, J. *Su kuo valgyta druska*. T. 1–2. Vilnius: Vaga, 1973; 1978.
8. *Besikartojančios erdvės: pokalbiai su Ichoku Meru ir kūrybos interpretacijos*. Sud. L. Mačianskaitė, S. Vilimaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2009.
9. Bražėnas, P. *Romano šiokiadieniai ir šventės*. Vilnius: Vaga, 1983.
10. Fabbri, P. Simuliakrai ir semiotika: programos, taktikos, strategijos. *Baltos lankos*. 2009. 30.
11. Granauskas, R. *Raudoni miškai*. Vilnius: Baltos lankos, 1997.
12. Greimas, A. J. *Iš arti ir iš toli*. Vilnius: Vaga, 1991.
13. Greimas, A. J.; Fontanille, J. *Sémiotique des passions. Des états de choses aux états d'âme*. Paris: Editions du Seuil, 1991.
14. *Ichokas Meras: Žinomas ir nežinomas meistras*. Sud. L. Mačianskaitė. Vilnius: LLTI, 2005.
15. Jonynas, V. A. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

⁷⁹ Apanavičienė 2005: 13–19.

⁸⁰ Valiulis 2005: 122–130.

16. Kubilius, V. *Dienoraščiai 1978–2004*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
17. Kubilius, V. Poezija smelkiasi į prozą. V. Kubilius. *Žanrų kaita ir sintezė*. Vilnius: Vaga, 1986.
18. Kubilius, V. *Problemos ir situacijos*. Vilnius: Vaga, 1990.
19. *Lietuvių literatūros istorija*. T. 2. Vilnius: Vaga, 1982.
20. Marcinkevičius, J. *Kraujas ir pelenai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960.
21. Martinkus, V. Kupiškėno saktmė. J. Baltušis. *Saktmė apie Juzą*. Vilnius: LRS leidykla, 2007.
22. Meras, I. *Apverstas pasaulis*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1995.
23. Meras, I. *Geltonas lopas*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960; Vilnius: Vaga, 2005.
24. Meras, I. *Stotelė vidukelėj*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
25. Meras, I. *Trys romanai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998.
26. Nastopka, K. *Reikšmių poetika*. Vilnius: Baltos lankos, 2002.
27. Nyka-Niliūnas, A. *Dienoraščio fragmentai. 1971–1998*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1999.
28. Sprindytė, J. *Lyrizmas šiuolaikinėje lietuvių prozoje*. Vilnius: Vaga, 1989.
29. Staknienė, A. Icchoko Mero apsakymai apie apverstą pasaulį. *Metmenys*. 1996. 71.
30. Šavelis, R. *Dievo avinėlis*. Vilnius: Vaga, 1974.
31. Šerelytė, R. Nebylus pasaulis. *Šiaurės Atėnai*. 2007 09 15.
32. *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*. Sud. E. Lubytė. Vilnius: Tyto alba, 1997.
33. Valiulis, S. Icchokas Meras – kino scenaristas. *Icchokas Meras: žinomas ir nežinomas meistras*. Sud. L. Mačianskaitė. Vilnius: LLTI, 2005.
34. Vedrickaitė, I. Harmoniją sapnuojantis groteskas. *Lituanistika*. 2009. 55(1–2 (77–78)).
35. Žalys, A. Lietuvių baladė. *Lietuvių baladė*. Vilnius: Vaga, 1979.
36. Авижюс, И. Когда смолкли карной и дойра. *Вечерние новости*. 15 октября 1969 г.

LORETA MAČIANSKAITĖ

Classic Juozas Baltušis *versus* outsider Icchokas Meras

Summary

The article analyzes the paradoxes of positions in the field of literature by Lithuanian writers Icchokas Meras and Juozas Baltušis: their competition in the 1960s and exchange of the outsider and the classic roles in the restored independence era. The focus is made on the best novel of Baltušis *Saktmė apie Juzą* (*Tale of Juza*) and its similarities to the novel of Meras *Ant ko laikosi pasaulis* (*What the World Rests Upon*), which after Meras' emigration in 1972 was removed from public libraries of Lithuania and not publicly discussed. It is assumed that the latter novel could have influenced Baltušis' novel model and poetics, his efforts to enrich social realism with the possibilities of mythologized narrative. Comparing the two novels, their different moral basis is discussed, although the common effort of both writers to create the generalized sense is emphasized. The conclusion is that Meras' novel belongs to the dynamic and Baltušis' novel to the static myth model. The tale is considered as a variant of the national character expression and an example of the Lithuanian passion of persistence.

Key words: Soviet literature, saga tradition, static and dynamic myths, national character, the Mother Earth archetype, obstinacy passion, "silent modernism", intermedial relations